

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 21 (2000)

Δελτίον ΧΑΕ 21 (2000), Περίοδος Δ'

Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης

Κατερίνα ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

doi: [10.12681/dchae.551](https://doi.org/10.12681/dchae.551)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ Κ. (2011). Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 21, 27–42. <https://doi.org/10.12681/dchae.551>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας
μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης

Κατερίνα ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΑ' (2000) • Σελ. 27-42

ΑΘΗΝΑ 2000

ΡΟΔΟΣ. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΜΙΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΟΧΥΡΩΜΕΝΗΣ ΠΟΛΗΣ*

Η πόλη της Ρόδου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα συνεχούς κατοίκησης στον ίδιο χώρο, ένα χώρο που διακρίνεται για το φυσικό του κάλλος, το μικροκλίμα του, την προνομιακή γεωφυσική του διαμόρφωση και τη γεωγραφική του θέση στη βορειοανατολική απόληξη του νησιού. Το στοιχείο αυτό καθιστά τη Ρόδο σπάνια περίπτωση για τα ελληνικά δεδομένα, όσον αφορά τη μελέτη της πολεοδομικής της εξέλιξης.

Στη δομή του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού είναι ακόμη φανερά τα ίχνη του οργανωμένου σχεδιασμού της ελληνιστικής –ιπποδάμειας– πόλης¹, που απλώθηκε το 408 π.Χ. στο μοναδικό αυτό τοπίο, απέναντι από τις μικρασιατικές ακτές. Την ελληνιστική πόλη περιέβαλλαν περίφημες για την εποχή τους οχυρώσεις², των οποίων η χάραξη έχει κατά μεγάλο ποσοστό αποκατασταθεί γραφικά στα πλαίσια της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας για την πόλη³. Σημαντικά λείψανα οχυρωματικών κατασκευών είναι ορατά σε εκτεταμένους αρχαιολογικούς χώρους, διάσπαρτους στη σύγχρονη πόλη.

Σήμερα διατηρούνται σε χρήση τα τρία κεντρικά από τα πέντε ελληνιστικά λιμάνια. Και οι τρεις μόλοι των λιμανιών αυτών –των Μύλων (Εικ. 2, Μ1), του Naillac (Εικ. 2, Μ2) και του Αγίου Νικολάου (Εικ. 2, Μ3)– διασώζουν λείψανα αρχαίας διαμόρφωσης και προφανώς ταυτίζονται με τους αρχαίους μόλους (Εικ. 1). Είναι χα-

ρακτηριστική η ένταξη της ακρόπολης σε βραχώδες υψίπεδο (Εικ. 1Α), αξιοποιώντας τη φυσικά οχυρή θέση στα δυτικά και καταλήγοντας ομαλά προς την ανατολική ακτή, όπου εκτείνεται η πόλη γύρω από τα πέντε λιμάνια της.

Όπως προκύπτει από γραπτές ιστορικές πηγές, η οχύρωση διατηρείται και επισκευάζεται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.⁴ Η χάραξη του κύριου άξονα της ρωμαϊκής πόλης με κατεύθυνση Β.-Ν. (Εικ. 2, C) έρχεται να τονίσει την προϋπάρχουσα διάταξη χώρου κεντρικών λειτουργιών, πιθανότατα Αγοράς⁵ (το «Δείγμα»). Ο χώρος αυτός είχε και στην ελληνιστική πόλη άμεση πρόσβαση από Ν. μέσω «πλατείας» οδού (P32), στην οποία ανοιγόταν η κεντρική πύλη του νότιου τείχους (Εικ. 2, Β). Η οδός P31 αναμορφώθηκε στη ρωμαϊκή περίοδο σε «cardo», οπότε διπλασιάστηκε σε πλάτος και προστέθηκαν επιβλητικές τοξοστοιχίες και στοές προ των καταστημάτων και στις δύο πλευρές της. Το μνημειακό τετράπυλο, που οδηγούσε στο λιμένα του Μανδρακίου⁶, στη διασταύρωση με την πρώτη decumanus (αρχαία οδό Ρ6), τονίζει την κατάληξή της προς Ν. στον άξονα του μεγάλου «Κάτω Γυμνασίου»⁷ της ελληνιστικής πόλης (Εικ. 2, Γ). Ο ίδιος άξονας φαίνεται πως διατηρεί το δυναμισμό του στον πολεοδομικό ιστό της ατείστης παλαιοχριστιανικής πόλης, αλλά και στην πρω-

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο *Δέκατο Εβδομο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, στις 23 Μαΐου 1997, βλ. Πρόγραμμα και Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1997, σ. 38-39. Ευχαριστίες οφείλονται και από τη θέση αυτή στον επίτιμο έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου κ. Ηλία Κόλλια για τις πολύτιμες συμβουλές του κατά την εκπόνηση της εργασίας, η οποία αποτελεί μία πρώτη προσέγγιση στο πολυσύνθετο αυτό θέμα. Η έρευνα πρόκειται να συνεχισθεί στο μέλλον.

1. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ρόδος*, Αθήνα 1986.

2. Ι. Κοντής Τα αρχαία τείχη της Ρόδου, Α'. Οι συγγραφείς, *ΑΔ* 18 (1963), Μελέτες, σ. 76-94.

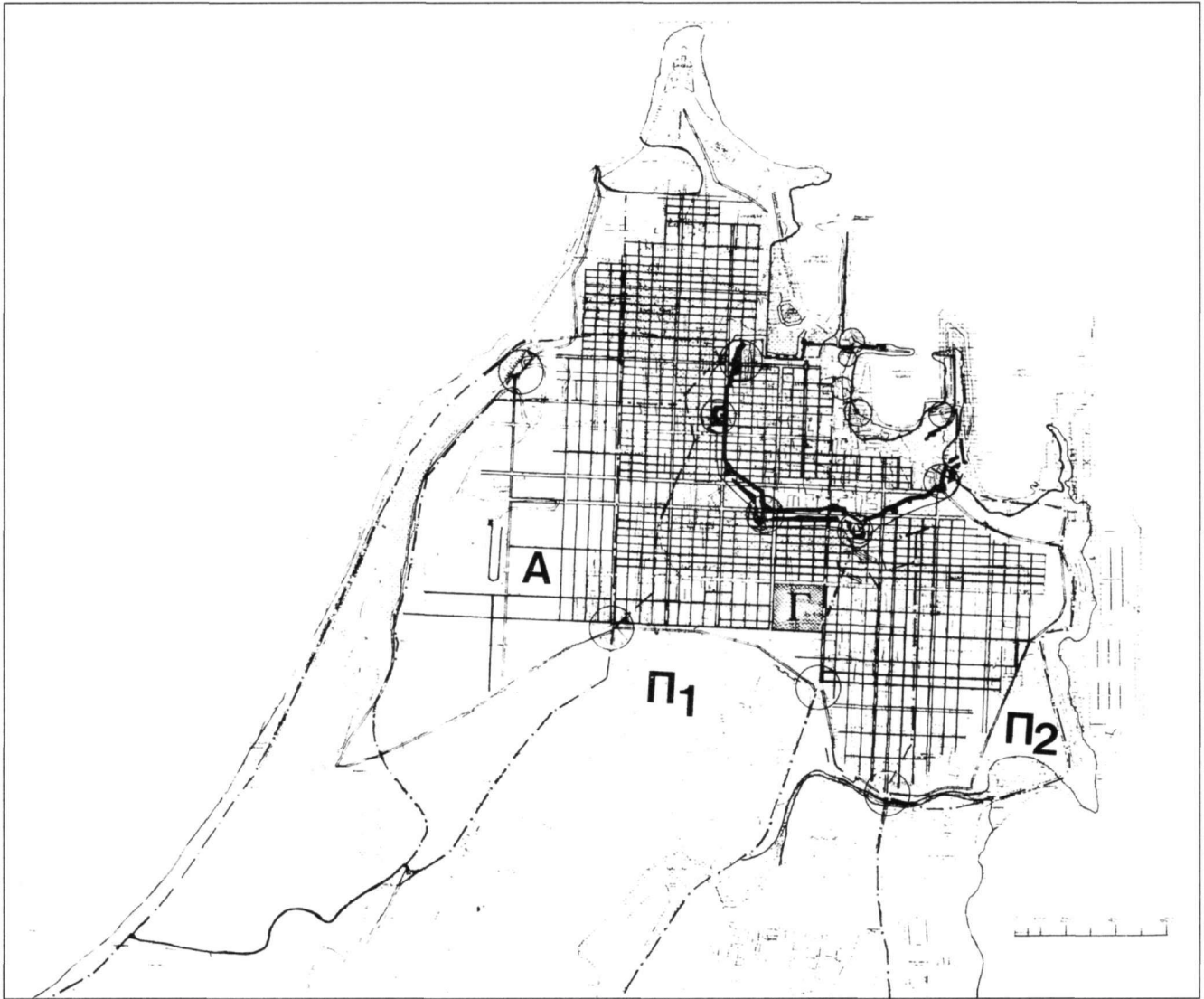
3. W. Hoerfner, Η πολεοδομία της κλασικής περιόδου, *Αρχαιολογία* 63 (1997), σ. 25-39. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Ιωάννινα 1998 (διδακτ. διατριβή).

4. Κοντής, ό.π., σ. 93.

5. Κωνσταντινόπουλος, ό.π., σ. 216, σχέδ. XIII.

6. Για τη μνημειακή ρωμαϊκή οδό και το τετράπυλο, βλ. Ι. Κοντής, *Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου*, Ρόδος 1954· Μ. Cante, Rodi. L'arco quadrifronte sul decumano massimo, *ASAtene* 64-65 (1986-87), σ. 175-211.

7. Μ. Φιλήμονος, Ένα νέο Γυμνάσιο στη Ρόδο και η μαρτυρία του Διόδωρου, *XX*, 100, 3-4, *ACI* 58 (1989), σ. 128-156.

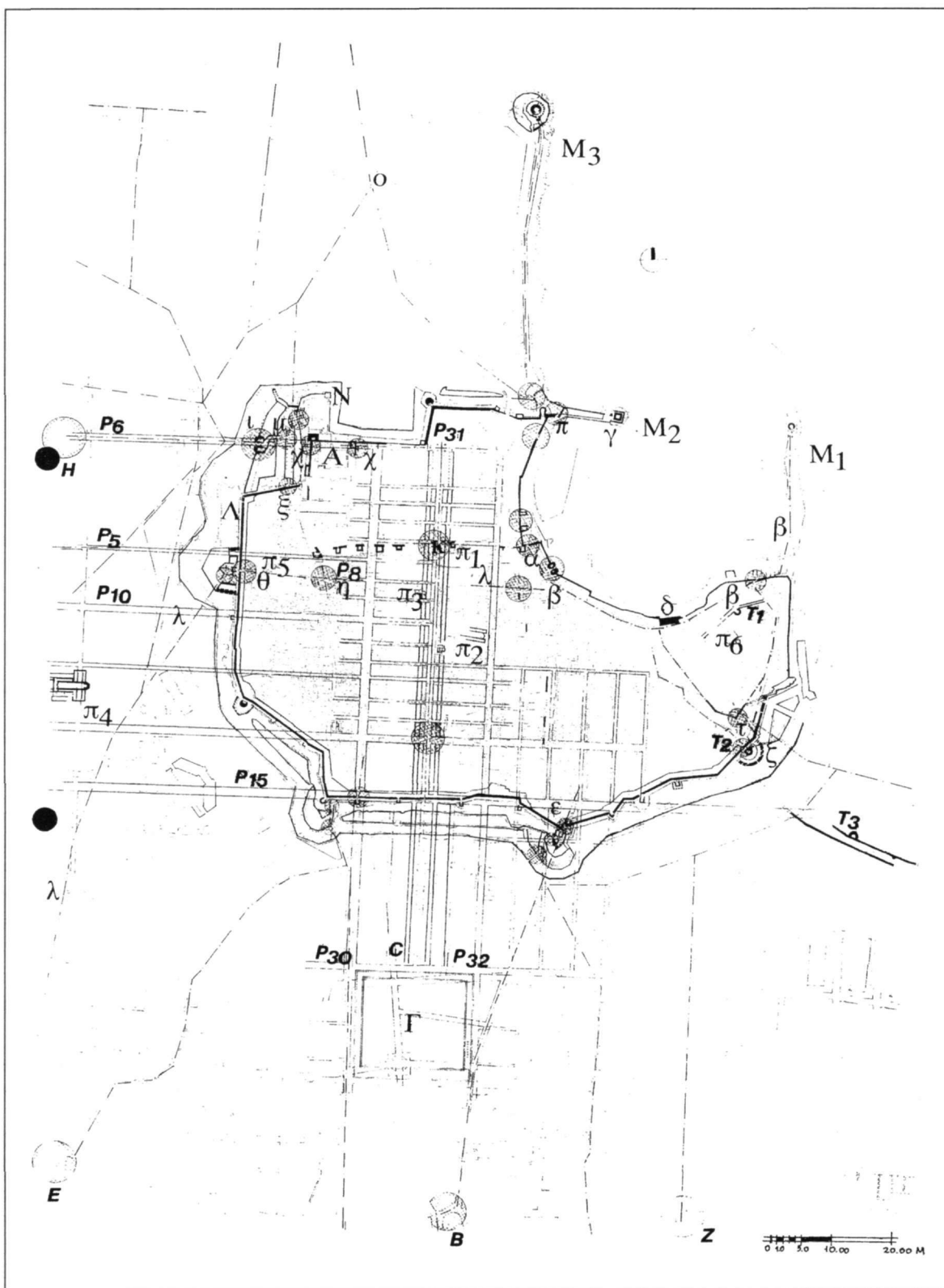
Εικ. 1. Οι αρχαίες προσβάσεις στη σύγχρονη πόλη.

τοβυζαντινή πόλη⁸, όπως φαίνεται και από τη χωροθέτηση των παλαιοχριστιανικών βασιλικών και άλλων δημόσιων οικοδομημάτων (Εικ. 2, Π). Οι δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές της οδού Αγησάνδρου (Εικ. 2, Π1) και της πλατείας Αθηνάς, κάτω από την ιπποτική εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ντεμολί Τζαμί) (Εικ. 2, Π2),

είχαν τη δυτική κύρια όψη τους προς την οδό αυτή. Το ίδιο συνέβαινε και με το παλαιοχριστιανικό-βυζαντινό λουτρό κοντά στην οδό Μενεκλέους (Εικ. 2, Π3). Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι η κύρια πύλη του πρώιμου βυζαντινού κάστρου του 7ου αι. μ.Χ. ανοίγεται προς Ν., πάνω στον άξονα αυτό (Εικ. 4, Κ).

8. Κ. Μανούσου - Ε. Παπαβασιλείου, Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Η αρχαιολογική έρευνα ως βάση για τον σύγχρονο σχεδια-

σμό-διευθέτηση της πόλης, *Πρακτικά Συνεδρίου «Νέες πόλεις πάνω σε παλιές»*, Ρόδος 1993, σ. 593-602.

Εικ. 2. Γενική διάταξη της μεσαιωνικής πόλης και της οχύρωσης.

Στη δομή της παλαιοχριστιανικής και μεσαιωνικής πόλης αποκτά συνεχώς και μεγαλύτερη πολεοδομική βαρύτητα ο οδικός άξονας που συγκεντρώνει την κίνηση από τη δυτική πλευρά του νησιού, μέσω της αρχαίας πύλης (Εικ. 2, Ε) και της κύριας πρόσβασης που είναι μέχρι σήμερα γνωστή ως «μακρύ στενό» (Εικ. 2, λ). Η οδός αυτή κατευθύνεται προς Α. διασχίζοντας το κέντρο της πόλης και, αφού περιτρέξει το εμπορικό λιμάνι, καταλήγει στο μόλο (Εικ. 2, Μ1). Είναι χαρακτηριστικό ότι το νότιο τείχος του πρώιμου βυζαντινού κάστρου –μετέπειτα Κολλάκιου της ιπποτικής πόλης– βγαίνει παράλληλα στα βόρεια αυτού του οδικού άξονα, ενώ η κύρια πύλη προς Ν. –η «πύλη του Κολλάκιου»– ανοίγεται στη διασταύρωσή του με τη ρωμαϊκή «cardo» (Εικ. 2, Κ). Κατά μήκος αυτού του άξονα στα ανατολικά της πόλης αναπτύχθηκαν πιθανώς από την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή περίοδο συνοικίες, που παρέμειναν ατείχιστες μέχρι τις αρχές του 15ου αιώνα. Η διασπορά των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, τόσο εντός όσο και εκτός της μεσαιωνικής πόλης, είναι χαρακτηριστική σε σχέση με αυτό τον άξονα. Τόσο η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική της πόλης της Ρόδου στην οδό Χειμάρρας και Παύλου Μελά, εκτός της τειχισμένης πόλης (Εικ. 2, Π4), όσο και οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές που πρόσφατα αποκαλύφθηκαν στη μεσαιωνική πόλη, στο συγκρότημα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου (Εικ. 2, Π5), στην οδό Αγησάνδρου (Εικ. 2, Π1) και στα νότια του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, κοντά στην πύλη του μόλου (Εικ. 2, Π6), σχετίζονται με τον άξονα αυτό.

Η μεσαιωνική πόλη⁹ οργανώθηκε με πυρήνα το κεντρικό εμπορικό λιμάνι (τον «μέγαν λιμένα») από τον 7ο αιώνα έως το 1522. Η ακρόπολη του πρωτοβυζαντινού κάστρου εδραιώθηκε στο φυσικό έξαρμα του εδάφους που δεσπόζει ταυτόχρονα και των δύο κεντρικών λιμανιών της, πάνω από τα νεώρια, και αποτέλεσε τη βάση του παλατιού του μεγάλου μαγίστρου της ιπποτικής περιόδου μετά το 1309 (Εικ. 2, Α).

Πρέπει να τονισθεί ότι η ένταξη της πρωτοβυζαντινής οχύρωσης αποτελεί τομή στη μέχρι τον 7ο αιώνα υπάρ-

χουσα δομή της πόλης, αφού καταργεί μία προγενέστερη ανάπτυξη των κεντρικών λειτουργιών –τη ρωμαϊκή «cardo»– σε μία ζώνη πλάτους περίπου 100 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. και καταπατεί αξιολογικά προγενέστερα κτίσματα¹⁰, οριοθετώντας έτσι τη μετάβαση ανάμεσα στην αρχαία και τη μεσαιωνική πόλη. Στο σημαντικό αρχαιολογικό χώρο της οδού Αγησάνδρου (Εικ. 4, Α) διαπιστώνεται ότι το νότιο τείχος του Κολλάκιου, αποκλίνοντας αισθητά ως προς το ιπποδάμειο ρυμοτομικό σχέδιο (93° προς ΝΑ.) για λόγους κυρίως αμυντικούς, καταπατεί μια παλαιοχριστιανική βασιλική που βρισκόταν στο ανατολικό όριο της ρωμαϊκής «cardo» (Εικ. 2, Π1). Το βυζαντινό εκκλησάκι, που αποκαλύφθηκε κατά τη συστηματική ανασκαφή του χώρου¹¹ μεταξύ τείχους και προτειχίσματος, διατήρησε τη λατρεία στη θέση αυτή με πρόσοψη προς τη βυζαντινή, κύρια, πύλη του κάστρου (Εικ. 4, Κ).

Στη χάραξη των μεσαιωνικών οχυρώσεων και στην κατανομή των πυλών είναι χαρακτηριστική η αξιοποίηση αρχαίων οδικών αξόνων, με διατήρηση των σημαντικών για την περιοχή περασμάτων. Έτσι παρατηρείται σαφής ανταπόκριση του ρόλου των πυλών στα οχυρωμένα τμήματα των διαφόρων ιστορικών περιόδων της πόλης. Οι πύλες των οχυρωματικών περιβόλων μετακινήθηκαν κατά μήκος των κύριων προσβάσεων, από τα διάφορα σημεία της υπαίθρου προς την πόλη της Ρόδου, και διατήρησαν μία αντιστοιχία από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα (Εικ. 1).

Οι μεσαιωνικές οχυρωματικές κατασκευές ακολουθούν κατά κανόνα τη χάραξη του ιπποδάμειου ρυμοτομικού συστήματος, εκεί όπου αυτό προϋπάρχει, χρησιμοποιώντας μάλιστα τις ρωμαϊκές λιθοδομές των ορίων αρχαίων οδών. Οι πύλες συνήθως αντιστοιχούν σε σημεία διασταύρωσης αρχαίων οδικών αξόνων, τουλάχιστον στα παλαιότερα τμήματα της οχύρωσης (Εικ. 2).

Η οχυρωμένη πόλη του 1522 προέκυψε με συνεχείς επεκτάσεις και προσθήκες νέων τμημάτων στον αρχικό πυρήνα του 7ου αιώνα. Είναι σαφές από έγγραφα της ιπποτικής κυρίως περιόδου ότι υπήρχαν συνοικίες εκτός τειχών, οι οποίες σε κάποια φάση οχυρώνονταν. Το

9. Η. Κόλλιας, *Η πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου*, Αθήνα 1994, σ. 73 κ.ε.

10. Μανούσου - Παπαβασιλείου, ό.π.

11. Ε. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, *Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale, CorsiRav XXXVIII* (1991), σ. 307-349. Θ. Αρχοντόπου-

λος - Α. Κασιώτη, Το παρεκκλήσιο της οικογένειας των Αρμενόπουλων στη Ρόδο, *Πρακτικά Συνεδρίου «Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την οθωμανική κατάκτηση»*, Ρόδος 1993, Β' Αθήνα 2000, σ. 379-386. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι δεν υπήρξε εγκατάλειψη του κέντρου της πόλης της Ρόδου κατά τους σκοτεινούς αιώνες.

γεγονός αυτό δικαιολογεί απόλυτα τους όρους *civitas*, *burgum*, *suburbia*, *extra-suburbia* κτλ., που χρησιμοποιούνται για τα διάφορα τμήματα της πόλης της Ρόδου¹² κατά την ίδια χρονική περίοδο. Όπως προκύπτει εξάλλου από έγγραφα του 15ου κυρίως αιώνα υπήρχαν κατοικημένοι πυρήνες και εκτός της τειχισμένης πόλης, τα «προάστια» ή «χωριά». Πιο συγκεκριμένα, το 1439 και το 1451¹³ αναφέρεται οικισμός στη Λιβάδα της Ρόδου, που τοποθετείται στα βόρεια της τειχισμένης πόλης, κοντά στο Μανδράκι και στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου. Η περιοχή χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη καλλιεργήσιμων κτημάτων και κήπων, μεταξύ των οποίων και ο κήπος της «γλώσσας» της Ωβέρνης.

Επίσης το 1452¹⁴ αναφέρεται η «πύλη της Ακαντιάς» ως «έξοδος από το βούργο της πόλης προς τα προάστια», ενώ το 1453¹⁵ αναφέρεται «χωριό με το όνομα Άγιοι Ανάργυροι ευρισκόμενο στην Καστελλανία της Ρόδου». Συγκεκριμένα, σε συμβολαιογραφική πράξη δωρεάς ακίνητης και κινητής περιουσίας του ιππότη Μιχαήλ de Castellacio, δικαστή εφέτη της πόλης της Ρόδου, προς τον Ιωάννη Boneti ή de Castellacio, καταγράφονται: «σπίτια, θόλοι (μαγαζιά ή αποθήκες) με τις αυλές τους, αμπέλια και κήποι, κάμποι και χωράφια, βουνά και βοσκοτόπια, άλση και δάση με πηγάδια, ποτάμια, πηγές και τρεχούμενα νερά, η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων, καλλιεργήσιμες και ακαλλιέργητες εκτάσεις, η οικοσκευή και γενικά ό,τι υπάρχει μέσα στα σπίτια, μια μούλα και δύο γαϊδούρια». Ανάμεσα στα όρια της περιουσίας αυτής αναφέρεται «δημόσιος δρόμος, στα δυτικά» (προφανώς το «μακρύ στενό» προς την πύλη του Αγίου Γεωργίου) και «το χωριό με το όνομα Άγιοι Ανάργυροι, στα νότια» (Εικ. 1, Π1).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη της περιοχής των νεωρίων και των δύο κεντρικών από τα πέντε λιμάνια της αρχαίας πόλης που παρέμειναν σε χρήση κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους μέχρις ότου συμπεριελήφθησαν τελικά μαζί με τους τρεις μόλους τους στην οχυρωμένη ζώνη. Είναι χαρακτηριστική η διαμόρφωση του πολεμικού λιμένα –«Μανδράκι»– και του συγκροτήματος των αρχαίων νεωρίων που έφθαναν περίπου μέχρι τον πόδα του βόρειου τείχους της βυζαντινής

Εικ. 3. Γενική άποψη του βράχου-λατομείου στα βόρεια του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου.

ακρόπολης στη θέση της σημερινής τάφρου (Εικ. 2, Ν). Η σταδιακή διάνοιξη και διεύρυνση της βυζαντινής και ιπποτικής τάφρου προς Δ. και Ν. συνδυάστηκε προφανώς με τη συστηματική λατόμευση του φυσικού βράχου κάτω από τη στάθμη της αρχαίας πόλης. Ίχνη λατόμευσης διακρίνονται διάσπαρτα σε όλο το μήκος των παρειών της τάφρου και ιδιαίτερα στο βράχο που διατηρήθηκε μέχρι σήμερα στα βόρεια του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου (Εικ. 3), διασώζοντας σημαντικά στοιχεία της υποδομής της αρχαίας πόλης (Εικ. 2, Λ). Πιθανότατα πρόκειται για το «λατομείο κοντά στις καμάρες του Ταρσανά», που αναφέρεται σε έγγραφο συμφωνία ανάμεσα στο τάγμα και τον πριόρη Ιωάννη Morel για το κτίσιμο του «Νέου Νοσοκομείου», στις 20 Μαρτίου 1441¹⁶. Σύμφωνα με αυτή ο Morel μπορούσε να προμηθεύεται την απαραίτητη πέτρα για το κτίσιμο του «Νέου Νοσοκομείου» των ιπποτών, την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Lastic (1437-1454).

Τα ίχνη των πανύψηλων θόλων που διατηρούνται ενσωματωμένα στο τείχος, στη βορειοανατολική περιοχή του ιπποτικού οχυρωματικού περιβόλου με πρόσβαση από το κεντρικό εμπορικό λιμάνι μέσω της «πύλης του Ταρσανά» (Εικ. 4, Η), προφανώς ανήκουν στο εντός των τει-

12. Anthony Luttrell, Rhodes Town: 1306-1350, *Πρακτικά του Συνεδρίου «Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την οθωμανική κατάκτηση»*, Ρόδος 1993, Β, Αθήνα 2000, σ. 309-314.

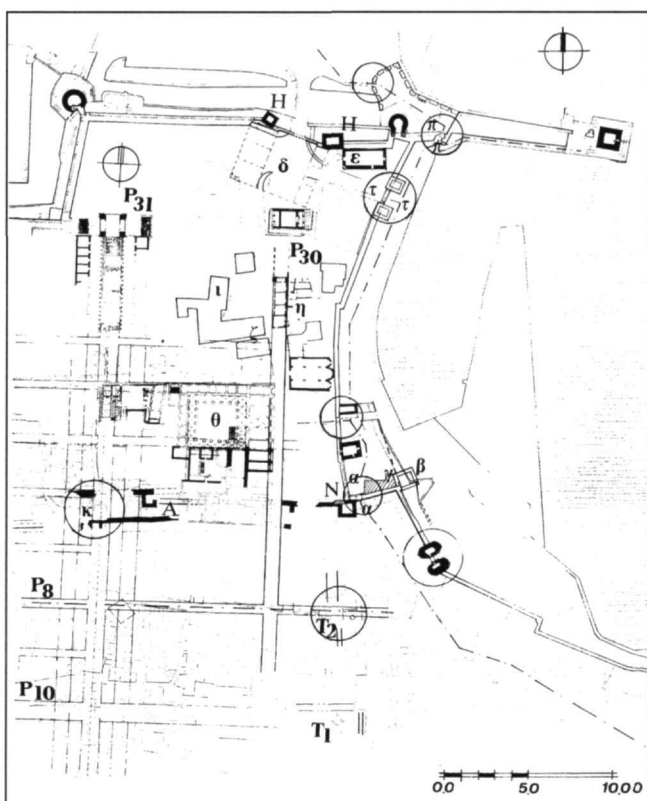
13. Ζ. Τσιμπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών ιπποτών (1421-1453)*, Ρό-

δος 1995, σ. 361 και 602, έγγραφα αριθ. 100 και 243 (στο εξής: Τσιμπανλής).

14. Βλ. υποσημ. 53.

15. Τσιμπανλής, σ. 694, έγγραφο αριθ. 302.

16. Ό.π., σ. 403, έγγραφο αριθ. 127.

Εικ. 4. Η εξέλιξη της νοτιοανατολικής γωνίας του βυζαντινού κάστρου-«Κολλάκιου».

χών ευρισκόμενο τμήμα καμαροσκέπαστων αποθηκών στο εσωτερικό του ιπποτικού φρουρίου. Η θέση τους μεταξύ των δύο τετράγωνων πρώιμων πύργων του Heredia (1377-1396) (Εικ. 4, η) υποδηλώνει την ταυτόχρονη με την εξωτερική περιτείχιση του χώρου οργάνωση ενός εσωτερικού περιβόλου¹⁷ με επαναλαμβανόμενους θόλους, πιθανότατα γύρω από μία κεντρική αυλή (Εικ. 4, δ).

Οι εγκαταστάσεις του Οπλοστασίου επεκτάθηκαν κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα, μετά και τις καταστροφές που προξένησε στην περιοχή η πρώτη αποτυχημένη πολιορκία της πόλης από τους Άραβες το 1444, όπως φαίνεται και από τη μοναδική σωζόμενη σήμερα οπλοθήκη (Εικ. 4, ε), που φέρει τα οικόσημα των μεγάλων μαγίστρων Milly (1454-1461) και Orsini (1467-1476).

Μετά την ολοκλήρωση και λειτουργία του «Νέου Νοσοκομείου» των ιπποτών (Εικ. 4, θ) το παλαιότερο κτίριο του 14ου αιώνα (Εικ. 4, ι) εντάχθηκε και αυτό στο συγκρότημα του Οπλοστασίου που περιελάμβανε πλέον και μεγάλο εργαστήριο κατασκευής και επισκευής κανονιών¹⁸. Τα νεότερα κτίρια (Εικ. 4, ζ) που περιβάλλουν το «Παλιό Νοσοκομείο» στα δυτικά και νότια του καταλύματος της «γλώσσας» της Ωβέρνης (Εικ. 4, η) αποδίδονται επίσης σε αυτή την περίοδο του τέλους του 15ου αιώνα.

Η τειχιωμένη πόλη επεκτάθηκε ανατολικά κατά τη διάρκεια του 14ου και του 15ου αιώνα με τη σταδιακή επίχωση του μυχού του μεγάλου λιμένα και τη γραμμική επέκταση των κεντρικών λειτουργιών στο πλάτωμα μπροστά από την αρχαία οχύρωση, γνωστό ως «χώμα» από τις περιγραφές της πολιορκίας του Δημητρίου του Πολιορκητή το 305/4 π.Χ.¹⁹.

Το παλαιότερο οικόσημο μεγάλου μαγίστρου στα τείχη της Ρόδου συναντάται στη λεγόμενη «πύλη της Καστελλανίας», σε προέκταση της ανατολικής απόληξης του τείχους του Κολλάκιου προς το λιμάνι και είναι του Helion de Villeneuve²⁰ (1319-1346) (Εικ. 4, α). Σε ιπποτικό έγγραφο των Αρχείων της Μάλτας (1440) προσδιορίζεται η περιοχή αυτή της πρώτης ιπποτικής επέκτασης προς το λιμάνι και αναφέρεται πύργος, προφανώς σήμερα κατεστραμμένος, στα ανατολικά της πύλης προς τη θάλασσα²¹ (Εικ. 4, β). Ο πύργος αυτός διακρίνεται καθαρά στη μικρογραφία του G. Caoursin, του 1483²², που απεικονίζει την άφιξη και υποδοχή του πρι-

17. A.A. Gabriel, *La cité de Rhodes. Architecture militaire*, 1, Παρίσι 1923, σ. 10, εικ. XVIII.

18. B. Waldestein-Wartenberg, *Die mittelalterlichen Bauten von Rhodos auf der Grundlage von Beschreibungen zeitgenössischer Reisender, Annales de l'Ordre Souverain Militaire de Malte*, 1977, III-IV, σ. 51-66.

19. Κοντής ό.π.

20. Gabriel, ό.π.

21. Τσιοπανλής, σ. 389, έγγραφο αριθ. 117. Σύμφωνα με το έγγραφο, η σχετική τοποθεσία βρίσκεται αμέσως έξω από τα τείχη του Κολλάκιου, μέσα στα εξής όρια: στα ανατολικά εφάπτεται με τον πύργο που βλέπει στο λιμάνι (Εικ. 4, β), στα δυτικά είναι η «με-

σαία πόρτα» μεταξύ του τείχους του βούργου και του προτειχίσματος (barbacane) (Εικ. 4, α), στα βόρεια συνορεύει με την παραλία του λιμανιού, στα νότια είναι το «μεσαίο τείχος», που κατευθύνεται από το τείχος του βούργου έως τον προαναφερθέντα πύργο, ο οποίος άλλοτε ονομαζόταν πύργος του παλιού Νοσοκομείου και τώρα πύργος πριν από τα δημόσια αφοδευτήρια, πρόκειται δηλαδή για το χώρο από τη «στεριανή αρχιαψίδα του πύργου» έως την παραπάνω πόρτα (Εικ. 4, γ).

22. Η. Κόλλιας, *Οι ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1991, σ. 52.

γκιπα Τζεμ στη Ρόδο. Η αναφορά του ως «άλλοτε πύργου του παλιού Νοσοκομείου και τώρα πύργου πριν από τα δημόσια αφοδευτήρια», επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η πρώτη επέκταση της βυζαντινής οχύρωσης από τους ιππότες είχε σχέση με την πρώιμη ένταξη του Νοσοκομείου²³, ήδη το 1311, σε υφιστάμενο κτίριο της νοτιοανατολικής γωνίας του Κολλάκιου (Εικ. 4, Ν).

Στοιχεία οικοδομικής δραστηριότητας των ιπποτών στην οχύρωση της Ρόδου, κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα, συναντώνται σε όλο το μήκος της θαλάσσιας οχύρωσης του λιμανιού μέχρι την πύλη του μόλου (Εικ. 2, β) και το μόλο των Μύλων, παρότι το τείχος έχει ανακατασκευασθεί ριζικά και έχει υπερυψωθεί αρκετά την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Orsini (1467-1476). Ο πύργος του Naillac (Εικ. 2, γ), αλλά και η ύπαρξη οικισμού του Naillac (1396-1421) στο μοναδικό τετράγωνο πύργο προς Α. της θαλασσινής πύλης (Εικ. 2, δ), τεκμηριώνουν την οικοδομική δραστηριότητα και αυτού του μεγάλου μαγίστρου στην ίδια περιοχή.

Παρά το γεγονός ότι ήδη το 1395 ο Nicolo Martoni αναφέρει²⁴ ότι «το βούργο της πόλης είναι κλεισμένο από ψηλά τείχη» (*burgum dicte civitatis est clausum menis altis*), δεν είναι γνωστή η ακριβής διαμόρφωση του τειχισμένου τμήματος του βούργου προς Α. μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα.

Επί μεγάλων μαγίστρων Fluvian (1421-1437), Lastic (1437-1454) –ιδίως μετά την αποτυχημένη πρώτη πολιορκία της πόλης από τους Άραβες το 1444– και Milly (1454-1461) παρατηρείται οργανωμένη οικοδομική δραστηριότητα για την επέκταση και ενίσχυση της οχύρωσης του 14ου αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή χαράχθηκε εξαρχής το δυτικό και το νότιο τμήμα της χερσαίας οχύρωσης, από το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου μέχρι τον προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη. Το νέο τείχος προέκυψε με παράλληλη μετατόπιση κατά 100-150 μέτρα από τη βυζαντινή οχυρωματική γραμμή, ώστε να περιλάβει και

τμήματα ατείχιστων συνοικιών με επέκταση του τειχισμένου τμήματος της πόλης.

Χαρακτηριστική είναι η εξέλιξη των οχυρώσεων στη βορειοδυτική περιοχή της πόλης με πυρήνα τη βυζαντινή ακρόπολη και μετέπειτα το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου. Στην πύλη του Αγίου Γεωργίου κατέληγε μία από τις κύριες οδικές αρτηρίες της αρχαίας πόλης από Ν. Πρόκειται για τον οδικό άξονα που συγκέντρωνε την κίνηση της υπαίθρου της δυτικής πλευράς του νησιού και διά μέσου της αρχαίας πύλης στη διασταύρωση με την πλατεία οδό Ρ27 (σημερινή οδός Σοφούλη) οδηγούσε στο δυτικό λιμάνι της πόλης (Εικ. 1). Η πρόσβαση αυτή μετατοπίστηκε στη βυζαντινή πόλη βορειοανατολικά, κατά μήκος του κύριου οδικού άξονα, που είναι γνωστός μέχρι σήμερα ως «μακρύ στενό», και αναφέρεται σε έγγραφο του 1347²⁵ ως «πύλη του μπούργου που οδηγεί στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου» (Εικ. 2, η). Κατά την παράλληλη μετατόπιση της οχυρωματικής γραμμής δυτικότερα μετά το 1420, μετακινήθηκε και η πύλη στον άξονα του δρόμου που οδηγούσε σε αυτή²⁶ (Εικ. 2, θ). Η πύλη του Αγίου Γεωργίου αποτέλεσε κύρια είσοδο της ιπποτικής «πλατείας» μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα²⁷, οπότε καταργήθηκε κατά το μετασχηματισμό του προμαχώνα της «γλώσσας» της Ωβέρνης για λόγους αμυντικούς (Εικ. 5).

Πιο σύνθετη υπήρξε η εξέλιξη της βορειότερης πύλης της μεσαιωνικής οχύρωσης, στην οποία κατέληγαν αρχαίοι δρόμοι από τη δυτική παραλία και το βόρειο τμήμα της πόλης. Η αρχική πύλη της βυζαντινής ακρόπολης (Εικ. 2, χ) μεταφέρθηκε διαδοχικά σε ένα σύνθετο οχυρωματικό σύμπλεγμα: α) στον προμαχώνα του παλατιού (Εικ. 2, μ), β) στην πύλη του Αγίου Αντωνίου (Εικ. 2, ξ), με κατεύθυνση την ιπποτική εκκλησία του Αγίου Αντωνίου και το νεκροταφείο των ιπποτών²⁸ (Εικ. 2, ο), και γ) στη νεότερη πύλη d'Amboise²⁹ (Εικ. 2, ι), κατά μήκος του ίδιου άξονα του αρχαίου δρόμου.

23. O A. Luttrell, ό.π. (υποσημ. 12), αναφέρει ότι «Με την άφιξη των ιπποτών ένα κτίριο κάπου κοντά στο θαλασινό τείχος αρχικά μετατράπηκε σε μοναστηριακό Νοσοκομείο», προφανώς αυτό που αναφέρεται ήδη σε έγγραφο το 1311. Το 1314 αποφασίστηκε να κτισθεί ένα νέο νοσοκομείο που χρησιμοποιήθηκε μετά από μερικά χρόνια, παρότι πιθανότατα δεν είχε ολοκληρωθεί μέχρι το 1353-1357».

24. Gabriel, ό.π., 1, σ. 6.

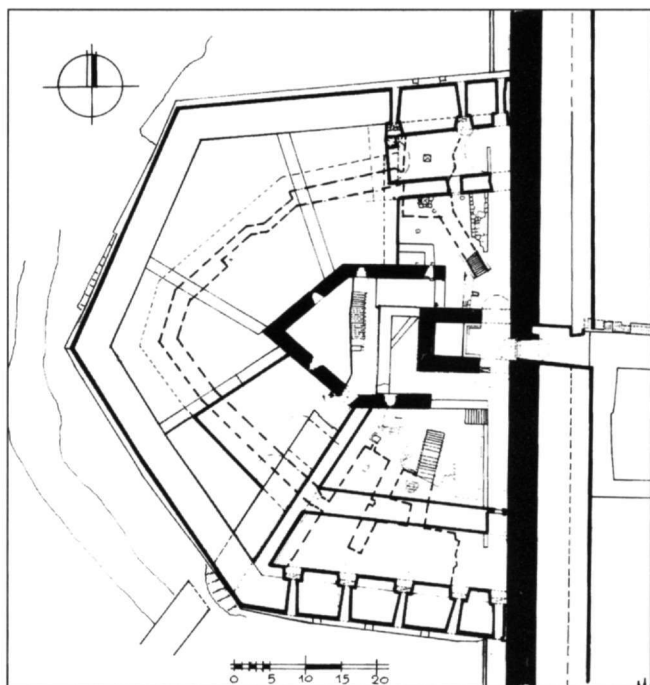
25. Luttrell, ό.π. Έγγραφο της 8ης Νοεμβρίου 1347 αναφέρει ότι «ο Γεώργιος Κωστόπουλος από τη Ρόδο κατείχε οικόπεδο στο μπούργο για να οικοδομήσει σπίτι. Η ιδιοκτησία του βρισκόταν δίπλα στην πύλη του τείχους του μπούργου που οδηγούσε στην εκκλη-

σία του Αγίου Γεωργίου της Καπλαδοκίας».

26. *AD 49* (1994), Χρονικά, σ. 805.

27. J. Bosio, *Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di S. Giovanni Gerosolimitano*, Ρώμη 1629, II, σ. 547. Εκεί αναφέρεται ότι το 1501 οι ιππότες εγκατέστησαν φρουρά, μεταξύ άλλων σημείων, και κοντά στην πύλη του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου και καθορίζει τον υπεύθυνο αξιωματούχο για τη νυκτερινή φύλαξη των κλειδιών της πύλης του Αγίου Γεωργίου.

28. Η εκκλησία του Αγίου Αντωνίου βρισκόταν στο βορειοδυτικό άκρο του λιμανιού του Μανδρακίου, Gabriel, ό.π., 1, σ. 14, εικ. XLI. 29. Ό.π., σ. 33.

Εικ. 5. Γενική διάταξη των οχυρωματικών κατασκευών του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου.

Όπως προκύπτει, εξάλλου, και από νεότερες μελέτες οικοδομικής εξέλιξης των κατασκευών³⁰, στον προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη ανιχνεύεται η αλλαγή της αρχικής πορείας του τείχους προκειμένου να ενταχθεί στη νέα χάραξη της οχυρωματικής γραμμής της περιοχής, στη μορφή που έχει και σήμερα. Σε ανάμνηση αυτού του γεγονότος τοποθετήθηκε δίγλωσση επιγραφή που μνημονεύει την ολοκλήρωση της οχύρωσης –«το νέον τήχαιον της Ρόδου»– το 1457, επί μεγάλου μαγίστρου Milly, «πρωτομαστορεύοντος Μανουήλ Κούντη». Η μαρμαρίνη αυτή επιγραφή στα δυτικά της πύλης με τα οικόσημα του μεγάλου μαγίστρου Milly, ακριβώς στο σημείο επαφής των δύο σημαντικών οικοδομικών φάσεων της οχύρωσης, ήταν ορατή στους εισερχομένους από την κεντρική αυτή πύλη στην πόλη της Ρόδου (Εικ. 2, ε).

30. Άννα Μαρία Κάσδαγλη - Κατερίνα Μανουσού-Ντέλλα, Νέα στοιχεία για την οχύρωση της πύλης του Αγίου Ιωάννη, *Πρακτικά του Συνεδρίου «Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την οθωμανική κατάκτηση», Ρόδος 1993*, Β', Αθήνα 2000, σ. 327-340. A.M. Kasdagli - Katerina Manousou-Della, The Defenses of Rhodes and the Tower of St. John, *FORT The International Journal of Fortifications and Military Architecture* 24 (1996), σ. 30.

Το 1465 εκδίδεται διάταγμα του μεγάλου μαγίστρου Zacosta³¹, με το οποίο καθορίζονται οι θέσεις των «γλωσσών» στην οχύρωση της Ρόδου και στο οποίο περιλαμβάνεται και λεπτομερής περιγραφή των οχυρωματικών κατασκευών της εποχής. Από την περιγραφή αυτή προκύπτει ότι ήδη έχουμε την οχύρωση ολοκληρωμένη στη σημερινή της έκταση και μορφή, πριν από τις τροποποιήσεις και ενισχύσεις που επέβαλε η γενίκευση της χρήσης των κανονιών μετά την ανεπιτυχή πολιορκία της πόλης από τους οθωμανούς Τούρκους το 1480-1481.

Κατά την πρώτη αυτή περίοδο οργάνωσης του πολεοδομικού ιστού και της εξωτερικής περιτείχισης της ιπποτικής πόλης μέχρι το 1465, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη του ανατολικού τμήματος της οχύρωσης προς το μόλο των Μύλων και το λιμάνι της Ακαντιάς.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι η πολεοδομική οργάνωση των δύο συνοικιών (Άνω και Κάτω Οβριακής), που συμπεριελήφθησαν στο τμήμα αυτό του «μπούργκου», καθορίζεται από τη σχέση της περιοχής με τη χάραξη του ιπποδάμιου πολεοδομικού ιστού της ελληνιστικής πόλης και τη μετεξέλιξή του στους αιώνες που ακολούθησαν την παρακμή της κατά τη ρωμαϊκή, την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή περίοδο. Κυρίαρχο στοιχείο της ελληνιστικής περιόδου είναι η πορεία της ισχυρής αρχαίας οχύρωσης του μεγάλου λιμένος και του λιμένος της Ακαντιάς³² και το λεγόμενο «διατείχισμα» (Εικ. 2, Γ1) προς το μόλο του Λιμανιού, που διέσχισε το προ της οχύρωσης πλάτωμα που είναι γνωστό ως «χώμα» από την περιγραφή του Διόδωρου. Στη διάρκεια της ρωμαϊκής και ιδιαίτερα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο φαίνεται ότι εγκαταλείπεται η οχύρωση της περιοχής και ο μόλος του λιμανιού³³, καθώς η πόλη συρρικνώνεται και το τειχισμένο τμήμα της περιορίζεται στο πρωτοβυζαντινό «κάστρο» του 7ου αι. μ.Χ.³⁴. Τότε πιθανότατα διαμορφώνεται και αποκτά ιδιαίτερη πολεοδομική σημασία ο οδικός άξονας (Εικ. 2, λ), στον οποίο ήδη έχουμε αναφερθεί, που συγκέντρωνε την κίνηση από τη δυτική πλευρά του νησιού και, αφού περιέτρεχε το κεντρικό εμπορικό λιμάνι («via circa mare»), κατέληγε στο μόλο (Εικ. 2, Μ1).

31. Gabriel, ό.π., 1, Pieces Justificatives I, σ. 145.

32. Βλ. υποσημ. 19.

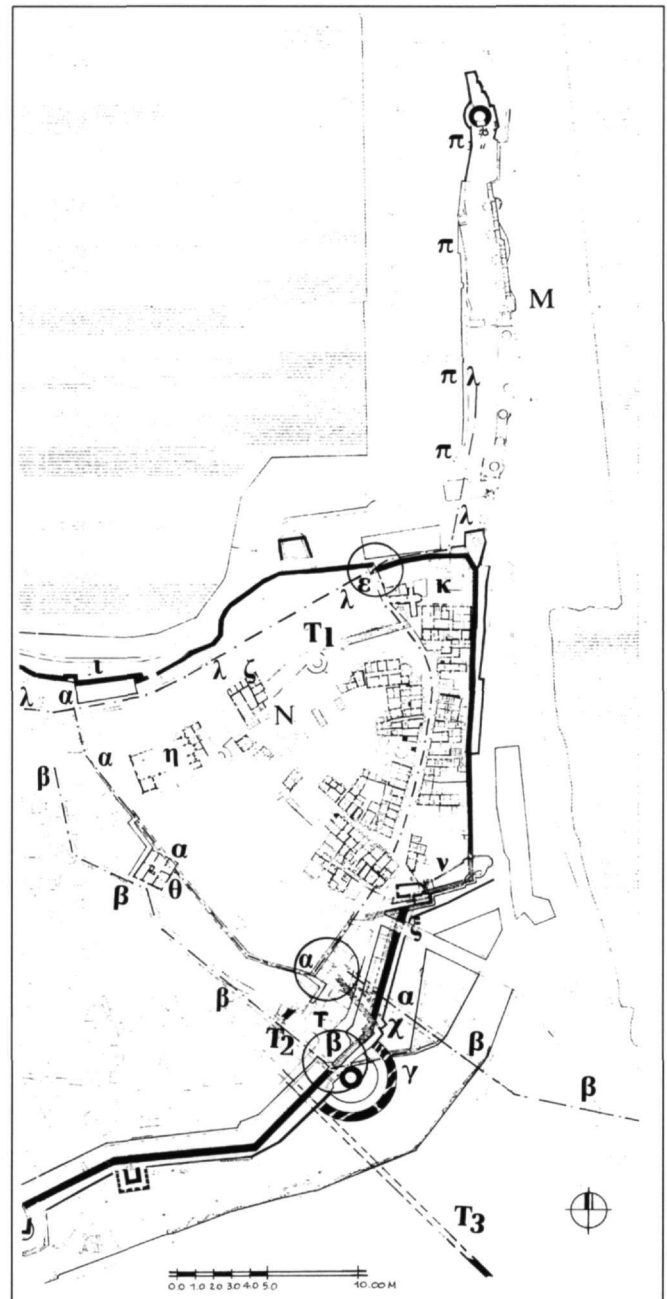
33. Σημαντικά στοιχεία προς αυτή την κατεύθυνση αναμένεται να προκύψουν από τη συστηματική ανασκαφική έρευνα που ξεκίνησε η 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στις αρχές του 1997 στον αρχαίο-μεσαιωνικό μόλο των Μύλων.

34. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 9), σχέδ. ΙΙ.

Στοιχεία παλαιότερης πολεοδομικής οργάνωσης στην ανατολική απόληξη της πόλης είναι: α) Η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής προς Ν. του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης (Εικ. 2, Π6), γύρω από την οποία αναπτύχθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο³⁵ που καταργεί την αρχαία οχύρωση (Εικ. 6, Ν), β) Τα θεμέλια κτισμάτων παλαιότερων της πρώτης οικοδομικής φάσης του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης του 1391, τα οποία επεκτείνονται βορειότερα από την πρόσοψη του ιπποτικού δημόσιου κτιρίου³⁶ (Εικ. 6, ζ), και γ) Η ένταξη χαρακτηριστικού τρίκογχου οικοδομήματος άγνωστης χρήσης, που ανάγεται πιθανότατα στη ρωμαϊκή περίοδο³⁷, σχεδόν σε επαφή με την ελληνιστική οχύρωση του λιμένος της Ακαντιάς, εκτός των τειχών, με είσοδο από τη νότια πλευρά του (Εικ. 6, τ).

Είναι σαφές ότι η περιτείχιση των αρχικά ατειχιστων συνοικιών, που δημιουργήθηκαν στις παρυφές της αρχαίας πόλης μεταξύ του εμπορικού –του «μεγάλου λιμένα»– και του λιμένα της Ακαντιάς, συνδέεται άμεσα με τη λειτουργία του μόλου των Μύλων και την ανάγκη προστασίας του στα πλαίσια της άμυνας της μεσαιωνικής πόλης. Η πληροφορία που αντλούμε από γραπτή πηγή³⁸, σύμφωνα με την οποία στη βιογραφία του μεγάλου μαγίστρου de Gozon (1346-1353) αναφέρεται ότι «κατασκεύασε το μόλο και έκλεισε από τη θάλασσα το βούργο της Ρόδου», απηχεί ακριβώς μια πρώιμη προσπάθεια επέκτασης της τειχισμένης πόλης προς το λιμάνι και ένταξης του μόλου των Μύλων στην οχυρωμένη ζώνη ήδη στα μέσα του 14ου αιώνα. Λείψανα των πρώιμων αυτών οχυρωματικών έργων των ιπποτών του 14ου αιώνα διακρίνονται:

1. Στη δυτική όψη του μόλου των Μύλων, πριν από την κατασκευή του οχυρού στη βόρεια απόληξη του στα μέσα του 15ου αιώνα (Εικ. 6, π και Εικ. 7).
2. Κατά μήκος της θαλάσσιας οχύρωσης του μεσαιωνικού λιμανιού στη βάση του σημερινού τείχους (Εικ. 8).
3. Στην πύλη του Μόλου, τη μετέπειτα πύλη της Αγίας Αικατερίνης (Εικ. 6, ε).
4. Στην εσωτερική παρειά του σημερινού θαλασσινού τείχους, ανατολικά της πύλης του Μόλου, όπου βρίσκονται τα ερείπια της εκκλησίας της Παναγίας της Νίκης (Εικ. 6, κ).

Εικ. 6. Η εξέλιξη της ανατολικής περιοχής της πόλης. «Συνοικία της Ακαντιάς».

35. ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, σ. 570.

36. Οι τοιχοποιίες αυτές αποκαλύφθηκαν και τεκμηριώθηκαν κατά τις διερευνητικές εργασίες στη θεμελίωση του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, στα πλαίσια του έργου αποκατάστασης του ιπποτικού μνημείου το 1988-89.

37. Το κτίσμα αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφής που ακολούθησε τις εργασίες κατασκευής των υπόγειων δικτύων της μεσαιωνικής πόλης το 1995, στη συμβολή των οδών Γαβαλά και Εκάττωνος.

38. Luttrell, ό.π. (υποσημ. 12).

Εικ. 7. Η δυτική όψη του μόλου των Μύλων. Κατασκευές του 14ου αιώνα.

5. Στην εσωτερική παρειά του τείχους, στην περιοχή της Ακαντιάς (Εικ. 6, ν), όπου βρίσκονται τα ερείπια της ανώνυμης ιπποτικής εκκλησίας του 14ου αιώνα στην οδό Κισθινίου (Εικ. 9, Α).

Πρέπει να επισημανθεί, εξάλλου, η οικοδόμηση κτιρίων με δημόσια λειτουργία ήδη κατά το 14ο αιώνα³⁹ και ίσως και παλαιότερα⁴⁰ κατά μήκος του κεντρικού άξονα της ιπποτικής πόλης (γνωστού ως «*via circa mare*») (Εικ. 6, λ) και μέχρι την πύλη του Μόλου (Εικ. 6, ε)⁴¹. Η ένταξη της γοθτικής εκκλησίας της Παναγιάς του Μπούργκου (Εικ. 6, η) ανάγεται, σύμφωνα και με νεότερες έρευνες, στο α΄ μισό του 14ου αιώνα⁴², ενώ η ίδρυση του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης χρονολογείται ακριβώς το 1391⁴³ (Εικ. 6, ζ). Και τα δύο κτίρια θεωρούνται μεγάλης σπουδαιότητας για την πολεοδομική εξέλιξη της περιοχής αυτής, αφού πατούν πάνω στη θεμελίωση του ελληνιστικού θαλάσσιου τείχους (Εικ. 6, Τ1) και σχετίζονται με τη σταδιακή διαμόρφωση του μεσαιωνικού πολεοδομικού ιστού, σε σχέση με τον κύριο οδικό άξονα που οδηγούσε στο μόλο.

Παρ' όλα αυτά στις αρχές του 15ου αιώνα, την εποχή

Εικ. 8. Παλαιότερη τοιχοποιία στη βάση του θαλασσινού τείχους (14ου αι.).

των μεγάλων μαγίστρων Naillac (1396-1421) και Fluvian (1421-1437), είναι ακόμη αβέβαιο αν η συνοικία Επάνω Οβριακή είχε εκκενωθεί ή όχι. Σύμφωνα και με σχετικό έγγραφο⁴⁴ του 1422/3, ο μεγάλος μάγιστρος Naillac είχε εκδώσει διαταγή να εκκενωθεί η παραπάνω συνοικία και να συγχωνευθεί με την Κάτω Οβριακή. Αυτό δημιούργησε σημαντικά περιβαλλοντικά, κοινωνικά και αι-

39. Κάσαδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 30).

40. Σύμφωνα με γραπτή πηγή που μελετά ο κ. Α. Luttrell.

41. Χ. Μπούρας, Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων, ΔΧΑΕ Κ' (1998-1999), σ. 94, υποσημ. 48.

42. Η. Balducci, *La chiesa di S. Maria del Borgo in Rodi*, Pavia 1933.

43. Α. Gabriel, *La cité de Rhodes. Architecture civile et religieuse*, 2. Pieces Justificatives, XIV, σ. 227, Παρίσι 1923.

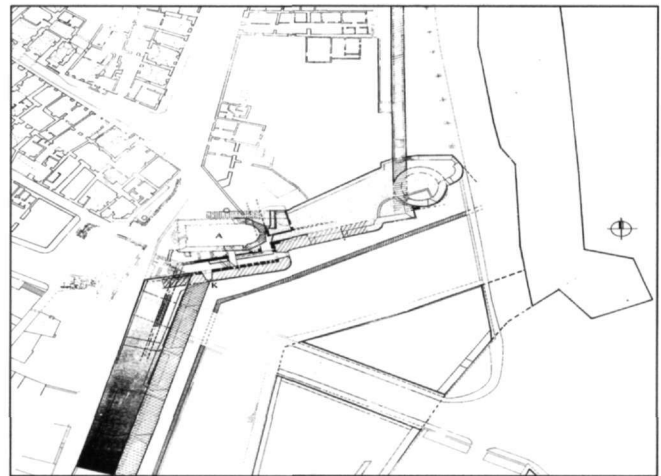
44. Η. Κόλλιας, Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου, ΔΧΑΕ Κ' (1998-1999), σ. 151. Όσον αφορά τον τρόπο κατάληξης των σκουπιδιών στο λιμάνι διά μέσου της περιτείχισης της περιοχής, πρέπει να ληφθεί υπόψη η ήδη υπάρχουσα κύρια στοά απορροής των ομβρίων υδάτων στη βάση του πρώιμου πύργου του 14ου αιώνα, που φέρει τα οικόσημα του μεγάλου μαγίστρου Naillac.

σθητικά προβλήματα για την πόλη, με αποτέλεσμα ο επόμενος μεγάλος μάγιστρος Fluvian να ακυρώσει την απόφαση και να επαναφέρει εκεί τους Εβραίους. Είναι πολύ πιθανό η απόφαση του μεγάλου μαγίστρου Nail-lac να οφειλόταν στην ανεπαρκή οχύρωση της περιοχής κατά το 14ο αιώνα, ενόψει του ορατού πλέον κινδύνου των αραβικών επιδρομών. Είναι προφανές άλλωστε ότι οι δύο εβραϊκές συνοικίες πρέπει να ήταν αρκετά αραιοκατοικημένες, ώστε να είναι δυνατή η συγχώνευσή τους σε μία.

Βέβαιο πάντως είναι ότι η ανάκληση της διαταγής του Nail-lac από το μεγάλο μάγιστρο Fluvian οδήγησε στην ανάληψη από τους ιππότες μεγάλων οχυρωματικών έργων για ενίσχυση της άμυνας της περιοχής. Τα έργα αυτά εντάθηκαν μετά την πολιορκία του 1444, οπότε οι μεγάλοι μάγιστροι Lastic (1437-1454) και Milly (1454-1461) ολοκλήρωσαν τις οχυρωματικές κατασκευές στην περιοχή, συχνά με την οικονομική ενίσχυση των εβραίων πολιτών της Ρόδου⁴⁵.

Οι αναφορές της περιοχής αυτής –της Επάνω Οβριακής συνοικίας– στα έγγραφα του 15ου αιώνα⁴⁶ απηχούν ακριβώς τη διαδικασία αυτή του σταδιακού μετασχηματισμού της με την οικοδόμηση των αρχικά ελεύθερων χώρων. Συγκεκριμένα, το 1437⁴⁷ αναφέρεται πώληση από το μεγάλο μάγιστρο Fluvian της «δικαιοδοσίας» («cum iurisdictione») των σπιτιών της Παναγίας, τα οποία βρίσκονται στο βούργο της πόλης της Ρόδου, στη συνοικία του «Μεγάλου κήπου της Πλατείας». Επίσης το 1446⁴⁸ έχουμε στοιχεία για την «παραχώρηση με τη μορφή της συνεχούς εμφύτευσης» οικοπέδου ονόματι «Σπιτότοπος» στη «συνοικία της Παναγίας της Μητρόπολης», στο βούργο της πόλης της Ρόδου. Οι δικαιούχοι ήταν Καστελλοριζιοί, που κατέφυγαν στη Ρόδο μετά την καταστροφή του Κάστρου του νησιού τους από τον αιγυπτιακό στόλο το 1440, τους οποίους ο μεγάλος μάγιστρος Lastic περιέβαλε με ξεχωριστή εύνοια.

Είναι προφανές ότι στα μέσα του 15ου αιώνα παρατηρήθηκε έντονη δραστηριότητα, ως επακόλουθο της αύξησης του πληθυσμού της ιπποτικής πόλης, που και ιστορικά τεκμηριώνεται από τις αρχαιακές πηγές. Τα αποτελέσματα της δραστηριότητας αυτής είναι ορατά ιδιαίτερα στον πολεοδομικό ιστό του ανατολικού τμήματος του κέντρου της πόλης μεταξύ των συνοικιών

Εικ. 9. Οχύρωση περιοχής Ακαντίας. Κατασκευές του 14ου αιώνα.

Κάτω και Επάνω Οβριακής, ο οποίος υπέστη σχεδόν πλήρη μετασχηματισμό κατά την περίοδο αυτή.

Είναι αξιοσημείωτο ότι διαπιστώνεται άμεση σχέση των τροποποιήσεων στη χάραξη των οχυρωματικών κατασκευών, κατά την οικοδόμηση των νέων τειχών της Ρόδου, με τις αντίστοιχες διαφοροποιήσεις στην πολεοδομική διάρθρωση περιοχών του εσωτερικού της πόλης (Εικ. 9).

Σημαντικά στοιχεία προκύπτουν από τη μελέτη της ιστορικής εξέλιξης των δύο βασικών προσβάσεων της περιοχής που αντιστοιχούν σε κύριες πύλες του οχυρωματικού περιβόλου: της πύλης του Μόλου, γνωστής μετέπειτα ως πύλης της Αγίας Αικατερίνης, και της πύλης της Ακαντίας, της οποίας η περίπτωση είναι ιδιαίτερα σύνθετη, όπως θα αναλύσουμε πιο κάτω.

Όσον αφορά την πύλη του Μόλου τα πράγματα είναι αρκετά σαφή. Πρόκειται για μία πρόμημη πύλη του 14ου αιώνα που δημιουργήθηκε πάνω στον κύριο οδικό άξονα («via circa mare»), στον οποίο ήδη έχουμε αναφερθεί πιο πάνω, και οδηγεί στο μόλο του εμπορικού λιμανιού ή μόλο των Μύλων. Η πύλη αναφέρεται για πρώτη φορά το 1391 στο ιδρυτικό έγγραφο του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης⁴⁹ από τον Domenico Allemagna, σημαντική προσωπικότητα της εποχής του μεγάλου μαγίστρου

45. Τσιρπανλής, σ. 596, έγγραφο αριθ. 242 και σ. 616, έγγραφο αριθ. 251.

46. Ό.π., σ. 236, έγγραφο αριθ. 12.

47. Ό.π., σ. 279, έγγραφο αριθ. 43.

48. Ό.π., σ. 459, έγγραφο αριθ. 162.

49. Βλ. υποσημ. 43.

Εικ. 10. Η παλαιά πύλη του Αγίου Νικολάου.

Heredia⁵⁰. Σύμφωνα με το κείμενο αυτό, ο ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης ιδρύθηκε το 1391 «στο μπούργκο της Ρόδου, κοντά στα τείχη, στην πύλη που οδηγούσε στο μόλο». Η πύλη αυτή αντικρίζει τον παλαιότερο οδικό άξονα του λιμανιού –«*via circa mare*»– που συνέδεε τη «μεσαιά πόρτα» με τα οικόσημα του μεγάλου μαγίστρου Villeneuve (Εικ. 2, α) με το μόλο του Λιμανιού (Εικ. 2, Μ1). Ο άξονας αυτός ακολουθούσε την πορεία του θαλασσινού τείχους, παράλληλα με τη σημερινή οδό Κωνσταντίνου Ροδίου (Εικ. 6, λ), πριν από την οικοδόμηση της Καστελλανίας και των άλλων σημαντικών δημόσιων κτιρίων της περιοχής, μετά τα μέσα του 15ου αιώνα⁵¹. Το αρχικό εύρος του κεντρικού αυτού χώρου της πόλης, που αναπτύσσεται με την ίδια κατεύθυνση μέχρι σήμερα, ορίζεται από τη θέση της βόρειας πρόσοψης του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, στην οποία τα εμπορικά καταστήματα ανοίγονται προς το δημόσιο χώρο. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί η ύπαρξη ταφών, πιθανότατα σύγχρονων με την πρώτη οικοδομική

50. Ζ. Τσιρπανλής, Γνωστά και άγνωστα ευαγή ιδρύματα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (14ος-16ος αι.), *Φιλερήμιον Αγάπησις, Τμηματικός τόμος για τον καθηγητή Αγ. Τσοπανάνκη*, Ρόδος 1997, σ. 733-736.

51. Gabriel, ό.π., σ. 93-128.

52. Οι τάφοι αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια ανασκαφής, που ακολούθησε τις εργασίες κατασκευής των υπόγειων δικτύων της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου το 1995.

53. Βλ. υποσημ. 31.

54. Τσιρπανλής, σ. 575, έγγραφο αριθ. 229, σ. 659, έγγραφο αριθ. 281 και σ. 719, έγγραφο αριθ. 311.

φάση της εκκλησίας, στα βόρεια της Παναγιάς του Μπούργκου, σε τμήμα της σημερινής οδού Πινδάρου⁵², όπου αρχικά πρέπει να αναπτυσσόταν ο περιβόλος της εκκλησίας. Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι η πύλη του Μόλου αναφέρεται για πρώτη φορά ως πύλη της Αγίας Αικατερίνης το 1465, στο διάταγμα του μεγάλου μαγίστρου Zacosta, που ήδη αναφέραμε⁵³.

Όσον αφορά τη διάταξη της πύλης και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της πρέπει να τονίσουμε ότι:

1. Έχει την τυπική μορφή πύλης του 14ου αιώνα, που διαμορφώνεται ως απλό άνοιγμα στο πάχος του κυρίως τείχους, όπως «η μεσαιά πύλη» του Villeneuve (Εικ. 4, α), ή σε γωνία του τείχους ελαφρά ενισχυμένου με μορφή πυργίσκου, όπως η παλαιά πύλη του Αγίου Νικολάου (Εικ. 4, π και Εικ. 10), και προστατεύεται εξωτερικά με ζεματίστρες και επάλξεις.

2. Στα νότια της πύλης υπήρχε κλίμακα για την άνοδο στον περιδρόμο των τειχών, της οποίας σώζεται το ανώτερο τμήμα και αναφέρεται σαφώς στο διάταγμα του Zacosta το 1465.

Για την πύλη της Ακαντιάς οι πληροφορίες που έχουμε προέρχονται κυρίως από γραπτές αρχαιακές πηγές σε συνδυασμό με επιτόπου παρατηρήσεις του πολεοδομικού ιστού και των οχυρωματικών κατασκευών της περιοχής. Απαραίτητη είναι και η συγκριτική μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης του οικισμού στα υπόλοιπα σημεία διαμόρφωσης κύριων προσβάσεων μέσω πυλών της οχύρωσης. Η μεθοδολογία αυτή μπορεί να αξιοποιηθεί γενικότερα στην πολεοδομική μελέτη του μεσαιωνικού οικισμού σε σχέση με την ένταξη των οχυρωματικών κατασκευών όλων των ιστορικών περιόδων.

Από την ανάλυση των σχετικών εγγράφων του αρχείου της Μάλτας⁵⁴ συνάγεται ότι:

1. Στη συνοικία Κάτω Οβριακή, στα μέσα του 15ου αιώνα, κατοικούν εβραίοι αστοί που συχνά έρχονται από άλλες περιοχές για να ζήσουν και να εργασθούν στην

Α. 1450, *Δεκεμβρίον 10*. Ο μεγάλος μάγιστρος Jean de Lastic χορηγεί στον εβραίο γιατρό από τη Χίο, «ατό» της πόλης της Ρόδου, Σαμουήλ Ορφανό τα παρακάτω προνόμια, γιατί αποδείχθηκε ικανός στη δουλειά του και χαίρει της κοινής εκτίμησής: α) Μπορεί να μετακινείται τη νύχτα, όσες φορές θέλει, στην πόλη της Ρόδου και στα προάστια της, χρησιμοποιώντας φως και με συνοδεία, για να επισκέπτεται τους ασθενείς που τον καλούν. β) Τα Σάββατα μπορεί να πηγαίνει από τη νύχτα στη συναγωγή με την οικογένειά του, για να εκτελεί το τμηματικό λατρευτικό έθιμο με τα «ρόδια» και να χρησιμοποιεί άλλα πρόσωπα να του ανάβουν τη φωτιά. γ) Στον πενθερό και την πενθερά του, Εβραίους επίσης, που

ακμάζουσα ιπποτική πόλη της Ρόδου. Οι αστοί αυτοί χαιρούν ιδιαίτερης εκτίμησης και τους παραχωρούνται ειδικά προνόμια από τη διοίκηση του ιπποτικού τάγματος. Στην περίπτωση του εβραίου γιατρού Σαμουήλ, που υπηρετούσε στο Νοσοκομείο της Ρόδου, ο μεγάλος μάγιστρος Lastic παραχώρησε οικόπεδο ή πλατεία, ως οικοδομήσιμο χώρο, «εκεί που άλλοτε ήταν η πόρτα και ο πύργος της Ακαντιάς...»

2. Η «παλαιά πύλη της Ακαντιάς» αναφέρεται για πρώτη φορά το 1452 ως ευρισκόμενη πάνω σε οδικό άξονα που οδηγούσε από το βούργο της πόλης προς τα «προάστια», ενώ σε έγγραφο του 1453 προσδιορίζεται ότι ο χώρος της παλαιάς πύλης ήταν στην «Κάτω Οβριακή συνοικία, κοντά στα (νέα προφανώς) τείχη της πόλης της Ρόδου».

3. Εκτός από την πύλη υπήρχε και πύργος της Ακαντιάς, ή πιθανότατα η πύλη ανοιγόταν σε πύργο της οχύρωσης, ενώ αναφέρεται σαφώς ότι σε σχέση με την πύλη υπήρχε κλίμακα για την επικοινωνία με τον περιδρομο του τείχους.

4. Κατά την οικοπεδοποίηση της «πλατείας» της παλαιάς πύλης, η οποία καθώς φαίνεται έχει κατεδαφισθεί και ο χώρος θεωρείται ως «ακάλυπτος», ελήφθη μέριμνα για τη διατήρηση του περιμετρικού δρομίσκου που περιέτρεχε εσωτερικά για λόγους αμυντικούς τα νέα τείχη της πόλης του 15ου αιώνα⁵⁵.

Πρέπει να τονισθεί ότι η δεύτερη «πύλη της Ακαντιάς», η οποία καταργήθηκε με την κατασκευή του προμαχώνα του Carretto (Εικ. 6, ξ) στις αρχές του 16ου αιώνα⁵⁶,

Εικ. 11. Γενική άποψη της περιοχής των οχυρώσεων της Ακαντιάς.

ευρίσκεται σε περιοχή εκτός του ιπποδάμιου ρυμοτομικού συστήματος. Η σημερινή οδός Γαβαλά (Εικ. 6, β), που κατέληγε σε αυτή ξεκινώντας από την κεντρική πλατεία («magna et communis platea») της ιπποτικής πόλης, αφού περιέτρεχε το μυχό του λιμανιού της Ακα-

κατοικούν στη συνοικία της Κάτω Οβριακής, επιτρέπεται να πηγαίνουν τη νύχτα στη συναγωγή ή στο σπίτι του γαμπρού τους, χρησιμοποιώντας ή όχι φωτιά. Το ίδιο μπορεί να κάνει και ο Σαμουήλ. δ) Ο γιατρός, η γυναίκα του και η κόρη τους μπορούν να πηγαίνουν τη νύχτα με φωτιά στα λουτρά, όσες φορές θέλουν. Οι παραπάνω διευκολύνσεις θα ισχύουν έως την ημέρα που οι αρχές θα αποφασίσουν να τις ανακαλέσουν.

Β. 1452, Νοεμβρίου 24. Νοταριακή πράξη παραχώρησης αστικού οικοδομήσιμου χώρου στην πόλη της Ρόδου: «Ο μεγάλος μάγιστρος Jean de Lastic εκφράζει την εκτίμησή του στον εβραίο γιατρό Σαμουήλ, τον επωνομαζόμενο από τη Χίο, για τις προσφορές και τις καλές υπηρεσίες του προς τους ιππότες και γενικά προς το τάγμα: σαν ικανός επαγγελματίας που είναι ανταμείβει, λοιπόν, τον Σαμουήλ και τους κληρονόμους του παραχωρώντας τους ένα οικόπεδο ή πλατεία εκεί που άλλοτε ήταν η πόρτα και ο πύργος της Ακαντιάς, στην έξοδο από το βούργο της πόλης προς τα προάστια, όλο το μέρος με τις σκάλες, από τις οποίες ανέβαινε κανείς πάνω στα κάστρα, και ειδικά: από τη γωνία του σπιτιού του γιου του μαστρο-Vitali έως την άλλη γωνία που βλέπει το σπίτι του ίδιου του μαστρο-Vitali, πάντα στη συνοικία της Ακαντιάς, χωρίς

όμως να συμπεριλαμβάνεται ο εσωτερικός δρόμος που περιτρέχει το τείχος, όπως συμβαίνει και στο υπόλοιπο μέρος της πόλης που τελευταία περιτειχίστηκε και πάλι από τη γωνία του σπιτιού του εβραίου μαστρο-Μουσή Vitali έως τη γωνία του τείχους, κατευθείαν μέσα από εκεί που ήταν οι σκάλες.

Σημειώνεται πως η περιοχή δεν απέδιδε τίποτε στο τάγμα, γι' αυτό θεωρήθηκε καλό να δοθεί στον Σαμουήλ, με το δικαίωμα να κτίσει σπίτια ή κατοικίες για τον εαυτό του και τα παιδιά του, ώστε ο χώρος να ευπρεπισθεί και να συμβάλει στη γενικότερη ωραία εμφάνιση της πόλης. Η παραχώρηση έγινε με τη μέθοδο της συνεχούς «εμφύτευσης» έναντι (συμβολικής) ετήσιας εισφοράς προς το τάγμα επτά άσπρων, που θα καταβάλλονται κάθε Σεπτέμβριο, την ημέρα της εορτής της Παναγίας».

Γ. 1453, Ιουλίου 22. Ο μεγάλος μάγιστρος Jean de Lastic επικυρώνει τη νοταριακή πράξη του δημόσιου νοτάριου Εμμανουήλ Turtarella, με την οποία παραχωρείται με συνεχή «εμφύτευση» στον εβραίο γιατρό Σαμουήλ «ακάλυπτος χώρος, οικοδομήσιμος, στην Κάτω Οβριακή, κοντά στα τείχη της πόλης της Ρόδου».

55. Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 30).

56. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 55-57.

Εικ. 12. Γωνία μεσαιωνικής οχύρωσης στα βόρεια του προμαχώνα του Carretto.

ντιάς, οδηγούσε στο προάστιο («μαράσι») του Αγίου Νικολάου (Εικ. 1, Π2). Η οδός Αγίου Νικολάου, εξάλλου, ταυτίζεται με την αρχαία «πλατεία» οδό P35 –κύρια πρόσβαση του λιμανιού της Ακαντιάς από Ν. (Εικ. 1). Την ίδια σχεδόν πορεία ακολουθούσε και το ελληνιστικό τείχος (Εικ. 6, T3), το οποίο αποκαλύφθηκε και εντός της μεσαιωνικής πόλης σε πολλά σημεία κατά τις εργασίες κατασκευής των υπόγειων δικτύων το 1995-1996 (Εικ. 6, T). Με κατεύθυνση προς ΒΔ. γύρω από το αρχαίο λιμάνι της Ακαντιάς το τείχος κάμπτεται και διασχίζει σχεδόν κάθετα την οδό Γαβαλά (Εικ. 6, T2), ακριβώς στο σημείο που αποκαλύφθηκε το ρωμαϊκό τρίκογχο οικοδόμημα που προαναφέραμε (Εικ. 6, τ). Στη συνέχεια ακολουθεί τη χάραξη των σημερινών οδών Φειδίου-Βυζαντίου, όπως διαπιστώθηκε σε πολλά σημεία κατά τη διέλευση των δικτύων υποδομής.

Είναι προφανές ότι η προγενέστερη πορεία της αρχαίας οχύρωσης, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση, σε αδιευκρίνιστη ακόμη χρονική στιγμή, της κύριας αυτής πρόσβασης από την Ακαντιά στο σημείο αυτό, καθόρισαν την πολεοδομική οργάνωση της περιοχής με δρόμους που αποκλίνουν από το ρυμοτομικό ιστό του ιπποδάμειου συστήματος. Είναι λοιπόν λογικό να αναζητήσει κανείς τα ίχνη της παλαιάς «πύλης της Ακαντιάς» στην απόληξη κάποιου από τους δρόμους αυτούς προς ΝΑ. Η παρατήρηση αυτή, σε συνδυασμό με το ότι οι ιδιοκτησίες που αναφέρονται στα έγγραφα τοποθετούνται στην Κάτω Οβριακή συνοικία (στη «συνοικία της Ακαντιάς»), οδηγούν στις ακόλουθες σκέψεις:

Ο πολεοδομικός ιστός της περιοχής έχει προκύψει από συνεχή μετασχηματισμό στη διάρκεια της ιπποτικής περιόδου. Αυτό που είναι σαφές είναι ότι, κατά την επέ-

κταση της τειχιωμένης πόλης προς Δ. και Ν., μετά το 1420, έχουμε παράλληλη μετατόπιση των οχυρωματικών κατασκευών που εδράζονται και πάλι σε όρια αρχαίων οδών. Η οριστική διαμόρφωση της ανατολικής περιοχής, ως κύριου χώρου επέκτασης της ιπποτικής πόλης και της οχύρωσής της, ολοκληρώθηκε μετά το 1450 και πριν από την πρώτη πολιορκία της Ρόδου από τους οθωμανούς Τούρκους το 1480. Έτσι μπορεί κανείς να διακρίνει ότι οι σημερινές οδοί Βυζαντίου και Φειδίου (Εικ. 6, α) αποτελούν τμήματα της ίδιας οδού της πρώιμης ιπποτικής πόλης, που πιθανότατα διακόπηκε γύρω στο 1450 με την έναρξη του μεγάλου «καταλανικού» κτιρίου (Εικ. 6, θ). Τότε η κυκλοφορία της περιοχής διοχετεύθηκε προς τη σημερινή οδό Γαβαλά, που οδηγούσε στη δεύτερη «πύλη της Ακαντιάς» (Εικ. 6, β), πίσω από τον πύργο της Ιταλίας, που κατασκεύασε ο μεγάλος μάγιστρος Lastic (1437-1454).

Η πολεοδομική σπουδαιότητα της οδού αυτής κατά το 14ο αιώνα υπήρξε μεγάλη εφόσον :

1. Ξεκινούσε από το θαλασσίνο τείχος στο ύψος του χαρακτηριστικού τετράγωνου πύργου με τα οικόσημα των μεγάλων μαγίστρων Naillac (1396-1421) και Orsini (1467-1476) που ήδη αναφέραμε (Εικ. 6, ι).
2. Διερχόταν μπροστά από τη δυτική κύρια όψη της Παναγιάς του Μπούργκου (Εικ. 4, η), η οποία δέσποζε στον κεντρικό χώρο – «πλατεία»–της ιπποτικής πόλης.
3. Κατευθυνόταν προς ΝΑ. ως προέκταση του οδικού άξονα που, προερχόμενος από τα «προάστια» διά της οδού Αγίου Νικολάου, περιέτρεχε το λιμάνι της Ακαντιάς για να καταλήξει στη μεσαιωνική πόλη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους δρόμους της περιοχής, δεν συνεχίζεται μέχρι τη σημερινή οχυρωματική γραμμή, αλλά διακόπτεται βορειότερα και κάμπτεται προς ΒΑ. (Εικ. 6, δ). Εξάλλου, πρέπει να σημειώσουμε ότι στη βάση του κυρίως τείχους, στα βόρεια του προμαχώνα του Carretto, διακρίνονται λείψανα παλαιότερης από το τείχος που φέρει τα οικόσημα του μεγάλου μαγίστρου Lastic (1437-1454) μεσαιωνικής τοιχοποιίας (Εικ. 11), που γωνιάζει και κατευθύνεται προς ΒΑ. σε αντιστοιχία με την απόληξη της οδού Φειδίου (Εικ. 6, γ).

Πιθανότατα λοιπόν η πρώτη «πύλη της Ακαντιάς» του εγγράφου του 1452 ανοιγόταν ακριβώς στο σημείο συμβολής του οδικού άξονα της Ακαντιάς με την παλαιότερη ευθεία του τείχους, το οποίο άλλωστε συμπίπτει με το σημείο διακοπής και καμπής της σημερινής οδού Φειδίου προς ΒΑ. (Εικ. 6, δ). Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι το τμήμα της οδού με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. είναι απομεινάρι παλαιότερου περιφε-

ρειακού δρόμου, σε συνέχεια της «*via circa mare*», που κατέληγε στην πρώτη πύλη της Ακαντιάς του 14ου αιώνα, η χάραξη του οποίου διατηρήθηκε στον πολεοδομικό ιστό. Την πρόταση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι διαπιστώθηκε η ύπαρξη προγενέστερης πορείας του τείχους προς ΝΔ. στη συνέχεια του σύνθετου οχυρωματικού συμπλέγματος, πίσω από την ανώνυμη εκκλησία της οδού Κισθινίου⁵⁷ (Εικ. 9). Εξάλλου, σταδιακή τροποποίηση της πορείας της οχύρωσης, ώστε να περιλάβει και νέα τμήματα αρχικά ατείχιστων συνοικιών, έχει διαπιστωθεί και δυτικότερα, κατά τη διερεύνηση της οικοδομικής εξέλιξης των οχυρωματικών κατασκευών⁵⁸ στον προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη. Συγκεκριμένα, στο σημείο που τοποθετήθηκε η αναμνηστική επιγραφή για την ολοκλήρωση των νέων τειχών το 1457 (Εικ. 2, ε), το παλαιότερο τείχος των Fluvian - Lastic από Δ. στρεφόταν και κατευθυνόταν προς Β.-Α., παράλληλα με το τμήμα της σημερινής οδού Αρχιεπισκόπου Ευθυμίου, που οδηγεί στην πύλη του Αγίου Ιωάννη, προς το εσωτερικό της πόλης, με άγνωστη μέχρι στιγμής κατάληξη. Θα πρέπει στο μέλλον να αναζητηθούν τα ίχνη παλαιότερης οχυρωματικής γραμμής στο εσωτερικό της εβραϊκής συνοικίας και ΒΔ. του σημερινού τείχους.

Το 1465, στη λεπτομερή περιγραφή της οχύρωσης⁵⁹ διαφαίνεται η οργάνωση ενός πολυσύνθετου συστήματος προσβάσεων στην τειχισμένη πόλη μέσω πολυάριθμων πυλών, τόσο στο θαλασσινό όσο και στο χερσαίο τμήμα του τείχους (Εικ. 2). Είναι χαρακτηριστικό ότι στο θαλασσινό τείχος ανοίγονται πύλες που οδηγούν στους

τρεις μόλους της αρχαίας και της μεσαιωνικής οχύρωσης. Και οι τρεις μόλοι κατά την ιπποτική περίοδο καταλήγουν σε σύνθετα μικρά φρούρια, η μορφή των οποίων εξελίχθηκε στη διάρκεια του 15ου αιώνα από τον πρώιμο πύργο του Naillac – κύριο πύργο της οχύρωσης των λμμανιών γύρω στο 1400– μέχρι το πολυσύνθετο φρούριο του Αγίου Νικολάου (1464-1467)⁶⁰.

Όπως χαρακτηριστικά απεικονίζεται στις μικρογραφίες του Caoursin⁶¹, του 1480-1481, γύρω από το οχυρωματικό σύνολο υπήρχε εξωτερικός περιφερειακός δρόμος, στον οποίο κατέληγαν ακτινωτά οι άξονες διοχετεύοντας την κίνηση από τα κύρια σημεία πρόσβασης στην πόλη. Η δυνατότητα εναλλακτικής εισόδου συνήθως από δύο σημεία οδήγησε στην κατάργηση κάποιων από τις πύλες του χερσαίου τμήματος της οχύρωσης για λόγους αμυντικούς στις αρχές του 16ου αιώνα και εν αναμονή της νέας οθωμανικής επίθεσης. Το 1522 παρέμεναν σε λειτουργία οι πύλες d'Amboise ή του Πρωτομαστόρου και του Αγίου Ιωάννη ή Κοσκινού (Κόκκινη Πόρτα), μετά την κατάργηση των πυλών του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Αθανασίου και της Ακαντιάς.

Κατά μήκος των οδικών αξόνων που οδηγούσαν στις πύλες αναπτύχθηκαν, ήδη κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, οι ατείχιστοι οικιστικοί πυρήνες, τα γνωστά ως «μαράσια» των Ελλήνων της τουρκοκρατίας.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, τόσο στη μεσαιωνική, οχυρωμένη πόλη όσο και εκτός των τειχών, παραμένει ισχυρός μέχρι τις ημέρες μας ο πολεοδομικός ιστός μιας από τις πιο λαμπρές πόλεις του αρχαίου κόσμου⁶².

57. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο σημείο αυτό το τμήμα της οχύρωσης που φέρει τα οικόσημα των Lastic και Milly (Εικ. 9, Κ) καταργεί παλαιότερη κανονιοθυρίδα στο σημείο επαφής του με την πρώιμη οχύρωση της περιοχής που διεισδύει στον πολεοδομικό ιστό νοτιότερα (Εικ. 11). Η πλήρης δημοσίευση των στοιχείων που προκύπτουν από την ανασκαφική έρευνα στην εκκλησία και τη διερεύνηση της οικοδομικής εξέλιξης των κατασκευών του οχυρωματικού συμπλέγματος στα ανατολικά της θα δώσει πολύτιμα στοιχεία για την πολεοδομική εξέλιξη της περιοχής.

58. Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 30).

59. Βλ. υποσημ. 31.

60. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Το φρούριο του Αγίου Νικολάου της μεσαιωνικής οχύρωσης της Ρόδου, *Πρακτικά της Ημερίδας «Τα παράκτια οχυρά και η άμυνα των λμμανιών»*, Θεσσαλονίκη 1998 (υπό εκτύπωση).

61. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 9).

62. Χρήστος Καρούζος, *Ρόδος, Ιστορία, μνημεία, τέχνη* (επίμετρο Ι. Κοντής), Αθήνα 1973, σ. 118-127.

Katerina Manousou-Della

RHODES. TOWN-PLANNING ANALYSIS OF A MEDIEVAL FORTIFIED CITY

The city of Rhodes is a characteristic example of a Greek urban centre whose transformation over the centuries can be studied from its founding in the Hellenistic period into Ottoman times.

The 'Hippodamian' grid system of the ancient city, which remained strong into the modern age, evidently guided the structure of the town plan in all subsequent historical periods.

Characteristic in the formation of the Medieval fortifications is the positioning of the gateways, which utilize the ancient street axes and keep the important passes for the region. The gates in the fortified enceintes were moved along the length of the main accesses from the various points in the countryside towards the city of Rhodes, and maintained a correspondence from Antiquity to the present day.

The fortified city of 1522 was the result of continuous expansions and additions of new sections to the initial nucleus of the Early Byzantine burg (Kastro) of the 7th century. It is clear that neighbourhoods existed *extra muros*, and that in

some phase these were fortified, thus justifying the terms *civitas*, *burgum*, *suburbia*, *extra-suburbia* etc., which are used for the various sections of the city in this period.

By the 15th century there were nuclei of settlement outside the walled city, which are mentioned as '*proastia*' or villages. During the 14th and 15th centuries a continuous transformation of the south and particularly the east part of the city is observed, with extensions of the walled part so as to include the originally unwalled, mainly Jewish, quarters. This phenomenon was intensified during the 15th century, as a consequence of the rapid increase in the city's population and in the face of the already imminent threat, after 1444, of its direct attack and siege.

So, by combining information deriving from analysis of the documents in the Archive of the Knights of St John in Malta, with the systematic archaeological investigation of selected areas, a methodology can be developed for studying the evolution of the layout of the Medieval city, which will lead to very important and original results.